

God is Israël niet vergeten

oktober 2023

werkvormen voor op de **club** en in de **kerk**
naar aanleiding van de Hamas-aanslagen in Israël

Houvast voor jongeren
en hun gemeenten

Gedachten bij oorlog Israël oktober 2023

Totaal onverwacht is Israël op 7 oktober opnieuw in een vreselijke oorlog verzeild geraakt. Vanuit Gaza werd door de Palestijnse terreurorganisatie Hamas met een rakettenregen dood en verderf gezaaid onder Israëlische burgers. Onder de dodelijke slachtoffers zijn 250 deelnemers aan een festival, onschuldige mensen die bezig waren te genieten van het leven.

De verhalen en beelden over het geweld van Hamas in Israël roepen veel emoties los. Wat moeten we daarmee? Hoe geven we ruimte aan onze gevoelens? Het roept herinneringen op aan de aanslag van de IS in Parijs van september 2015. Gedachten die toen opkwamen, zijn er ook nu. Het verschil is dat het allemaal verder weg lijkt. Aan de andere kant voelen we ons als kerk bijzonder verbonden met Israël. Daardoor komt het tegelijkertijd ook weer dichterbij. .

Verontwaardigd

- *Onbegrip* – Een belangrijke emotie of gedachte heeft ermee te maken dat we het gewoon niet begrijpen. Hoe kan het dat dit soort vreselijke dingen gebeuren? Waarom laat God het toe dat mensen zulke erge dingen doen? Daar zijn vanuit de Bijbel best dingen over te zeggen (als groep kun je bijvoorbeeld het programma 'God, waar bent U?' uit de map HGJB-jongerenwerk bespreken), maar echt begrijpen, zullen we dat nooit. Wel kunnen we met al onze vragen en twijfels bij God terecht. Maak eventueel samen een kyrie-gebed (gebed om ontferming). Bid daarin voor de slachtoffers van de Hamas-terreur en leg God de vragen voor waarmee je zit.

- *Boosheid* – We zijn terecht boos en verontwaardigd over het Hamas-geweld. Je kunt daarbij denken aan Psalm 2, waar de dichter uitroept: 'Waarom woeden de heidenvolken en bedenken de volken wat zonder inhoud is?' (vers 1). Om er even later op te laten volgen: 'Die in de hemel woont, zal lachen, de Heere zal hen bespotten' (vers 4) We geloven dat God óók boos en verontwaardigd is over dit geweld. Daarom kunnen we onze boosheid met Hem delen in ons gebed. Het islamitisch geïnspireerde geweld van Hamas is een 'samenspannen tegen de HEERE en Zijn Gezalfde' (Ps. 2:2).

- *Twijfel* – Het zou kunnen dat jongeren vragen stellen bij Gods bemoeienis met Israël. Het is sowieso erg wat Hamas aanricht, maar het feit dat het om Israël gaat, maakt dat het extra binnenkomt. Israël is toch het volk van God? Daarmee komen we op theologische vragen waarover onder christenen veel verschil van mening is. Is Israël nog 'het volk van God' zoals het Oude Testament dat beleed? Gelden de beloften die God in het Oude Testament aan Israël deed nog steeds? En als dat zo is, gaat het dan alleen over het joodse *volk* of ook over het *land* Israël? Het is niet zinvol om op al deze vragen nu diepgaand in te gaan. We houden het op de stelling dat God Israël niet is vergeten. Zie hierover de Achtergrondinformatie in de les uit Leer & Leef (deel blauw), die als bijlage is bijgevoegd.

Eén met Israël

- *Haat* – Een heel menselijke en begrijpelijke emotie is die van haat tegenover terroristen die mensen onthoofden en andere slechte dingen doen. Ook dát mogen we niet zomaar wegpoetsen. Hamas-strijders zijn vijanden van het joodse volk en ook van het 'christelijke Westen'. Laten we dus vooral bidden tegen het kwaad dat zij aanrichten. Maar dan is er ook die – zeker in dit verband – bijna onbegrijpelijke oproep van Jezus: 'Heb uw vijanden lief; zegen hen die u vervloeken; doe goed aan hen die u haten; en bid voor hen die u beledigen en u vervolgen'

(Matth. 5:44). We mogen op z'n minst bidden om hun bekering. Verder zijn de Palestijnen in zekere zin slachtoffer van hun eigen daden, ook zij hebben ontferming nodig.

• *Verwarring* – Het Israëliisch-Palestijnse conflict heeft een lange voorgeschiedenis en is zeer ingewikkeld. We moeten daarbij erkennen dat Israël óók geen schone handen heeft. Als we meeleven met en bidden voor Israël, betekent dat daarom niet dat we alles goedkeuren wat de Israëliische regering doet. Maar dat laat onverlet dat er geen enkele rechtvaardiging is voor de daden van Hamas. We sluiten aan bij de woorden van demissionair minister en VVD-leider Dilan Yesilgöz, die zondagavond 8 oktober op een in allerijl georganiseerde bijeenkomst zei: 'Deze uitbarsting van terreur is ongekend. De beelden van de wreedheden en de verhalen snijden door onze ziel. Dit is niet alleen een aanval op Israël maar op ons allemaal. Wie zich als een beest denkt te kunnen gedragen kan niet anders dan ons tegenover zich vinden. Wij zijn één met Israël!'

Werkvormen voor tiener- en jongerengroepen

1. Introductie: gevoelens bij 'Israël 2023'

We inventariseren welke gevoelens de terreurdaden in Israël bij ons oproepen.

Voorbereidingen / nodig

- Hang in de zaal grote vellen papier op, met op elk vel één van de woorden die hierboven zijn genoemd (onbegrip, boosheid, verwarring, enz.)
- Zorg ervoor dat elke deelnemer tien kleine stickertjes heeft (te koop in de boekhandel).

Aankondiging – *Wat er in Israël gebeurd is, kan van alles bij je oproepen, bijvoorbeeld gevoelens van twijfel of boosheid. Vanavond willen we daar gewoon eerlijk met elkaar naar kijken. Hoe is dat bij jou, bij ons allemaal?*

Werkwijze

- Geef iedereen de gelegenheid om zijn/haar tien stickertjes te verdelen over de woorden

die in de haal zijn opgehangen, zo van: 'Als je jouw gevoelens en gedachten in tien stukjes zou kunnen verdelen, hoeveel stukjes komen er dan bij welke woorden?'

- Inventariseer waar de meeste stickertjes zijn terechtgekomen. Laat een paar mensen hun gedachten bij deze gevoelens verwoorden. Lees eventueel voor wat hierover in het artikel hierboven is geschreven. Wat vinden ze daarvan? Helpt hen dat?

Afronding – *Als we christen zijn, is onze boosheid of onzekerheid bij 'Israël' niet zomaar opgelost. Het verschil is wél dat we ermee terecht kunnen bij God. Hij heeft gezien wat er gebeurd is en is er nog bozer om dan wij. We mogen weten dat Hij eens alle onrecht zal wegdoen.*

2. Informatieoverdracht – God is Israël niet vergeten.

We luisteren naar een aantal bijbelse lijnen over Israël.

Voorbereiding / nodig

- De informatie uit de bijlage, die is overgenomen uit Leer & Leef deel blauw, les 16. Kies daaruit wat u relevant vindt. Op zich is de informatie veel te veel, maar voor uzelf is het wellicht handig om één en ander op

een rij te hebben. Er valt veel voor te zeggen om de vragen rond de wel/niet te verwachten bekering van het volk Israël buiten beschouwing te laten. Het belangrijkste is de conclusie dat God Israël niet is vergeten.

3. Bijbelstudie: Psalm 7

We kijken wat iemand die het slachtoffer van 'Israël 2023' is tegen God zou kunnen zeggen.

Vorbereidingen / nodig

- Voor iedereen Psalm 7 op papier, en een pen.
- Verander vers 1 in: 'Lied om voor de HEERE te zingen, vanwege de daden van Hamas'
- Zet onder de tekst de volgende opdracht:
 - De Psalm vraagt iets van God. Zet een ! bij de zin die dat voor jou het meest treffend uitdrukt.
 - De Psalm zegt verschillende dingen over God. Zet een -> bij de zin die jou wat dat betreft het meest aanspreekt.
 - De Psalm zegt verschillende dingen over de vijand (Cusi, of: Hamas). Zet een # bij de zin die jij wat dat betreft – in het kader van 'Israël 2023' – het meest treffend vindt.
 - De Psalm schrijver zegt verschillende dingen over zichzelf. Zet een + bij de zin die jou wat dat betreft het meeste aanspreekt.

Aankondiging – *Wij zijn niet zo getroffen als Israël. Toch voelen we ons solidair met hen in onze boosheid en pijn. Zouden we dan de woorden van Psalm 7 in onze mond kunnen nemen?*

Werkwijze

- Maak groepjes van 4 à 5 personen.
- Geef elke deelnemer de (aangepaste) tekst van Psalm 7, met daaronder de opdracht, en een pen.
- Laat elke deelnemer eerst voor zichzelf de symbolen zetten.
- Geef de gelegenheid om de 'oogst' met elkaar te bespreken.

Afronding – *Het is treffend dat veel van onze gevoelens bij 'Israël 2023' terugkomen in Psalm 7. We mogen God dus vragen om in te grijpen en om recht te verschaffen. En gelukkig weten we dat Hij dat eens zeker zal doen. Ondertussen is het nog maar de vraag of er aan onze handen en die van Israël helemaal geen onrecht kleeft (vers 4). De Hamas-strijders hebben bekering nodig, maar wij en Israël ook!*

4. Verwerking (1) – Hatikvah

We luisteren naar en praten over het Israëliësch volkslied. Uit: Leer & Leef deel blauw, les 16

Vorbereiding / nodig

- beamer om volkslied Israël met Nederlandse ondertiteling te laten horen/zien; zoek op YouTube op 'volkslied Israël' en kies de versie die gepubliceerd is door Gerard de Haan; erg leuk is de opname van een flashmob in de metro van Jeruzalem (zoekwoorden KOLture Shock Hatikva); verder is het goed als elke jongere de tekst op papier heeft (zie hieronder).

Werkwijze

- Het Israëliësch volkslied heeft een bekende melodie, namelijk die van het lied 'Door de wereld gaat een woord'. Daardoor zal het jongeren des te meer aanspreken. Het effect van deze werkvorm zal niet direct meetbaar zijn, maar als introductie is hij helemaal op z'n plaats.
- Laat de versie van Gerard de Haan horen/zien. Ga daarover vervolgens open in

gesprek, bijvoorbeeld aan de hand van de volgende vragen:

- Wat vinden jullie van de tekst van dit lied?
- Welke zinnen vallen jullie op?
- Vinden jullie het toepasselijk op de geschiedenis van Israël? En op wat er recent gebeurd is?
- Halverwege het gesprek kunt u de flashmob laten zien van mensen die in de metro van Jeruzalem het volkslied zingen. Op zich is dat precies dezelfde versie, maar doordat je de gezichten ziet van de toehoorders (onder wie ook orthodoxe joden) kan het lied nog wat meer binnenkomen. Bovendien zullen jongeren het een leuk filmpje vinden.
- Eventueel kunt u het lied met de jongeren proberen te zingen (zie transcriptie in de bijlage).

Volkslied Israël

Hatikvah (de hoop)

Zolang in het hart, van binnen,
Een Joodse ziel levendig is
En naar het oosten, vooruit,
Het oog naar Zion kijkt
Is onze hoop nog niet verloren
De hoop die al tweeduizend jaren leeft
Een vrij volk te zijn in ons land
Het land van Zion en Jeruzalem

*Kol od balevav penima
Nefesj jechoedi homi'ja
Fa'aatee mizrach kadima
Ajien le Tsi'jon tsofi'ja
Od lo avda tikvatenoe
Ha tikva bat shnot alpayim:
Lehijot am chofsjie be'artseenoe
Erets Tsi'jon ve Jeroesjalajiem*

5. Verwerking (2)

We eindigen met gebed.

Werkwijze

- Geef gelegenheid om de gevoelens zoals die in het artikel en de introductie zijn verwoord voor God neer te leggen. Bid samen om de vrede voor Israël.
- Begin met het zingen van het lied 'Heer, laat er méér ontferming zijn' (Op Toonhogte 372)
- Geef ruimte voor kringgebed, of wijs van tevoren mensen aan die één van de genoemde onderdelen voor zijn/haar rekening neemt.

Bijlage: handleiding Leer & Leef blauw, les 16

Let op: onderstaande informatie is niet toegespitst op de actualiteit van het moment. Ze is ongewijzigd overgenomen uit de catecheseles 'God is Israël niet vergeten!' uit Leer & Leef deel blauw, les 16.

Opmerking vooraf

- Zoals hierboven al aangeduid, willen we de lijn van de *Informatieoverdracht* eenvoudig proberen te houden. Ongetwijfeld zult u in de tekst hieronder bepaalde aspecten missen, of misschien juist willen schrappen. We geven slechts een handreiking voor wat de opbouw van uw verhaal zou kunnen zijn. We volgen daarbij de volgende stappen:
 - A. Er is een (lange) tijd geweest dat de kerk dacht: 'Na de komst van Jezus is de rol van Israël uitgespeeld.'
 - B. Een aantal aangrijpende gebeurtenissen liet zien dat er nog steeds iets bijzonders is met Israël.
 - C. Daardoor wakker geschud, ontdekte de kerk – vanuit de Bijbel – dat Gods beloften voor Israël nog steeds gelden (continuïteit).
 - D. Toch is er met de komst van Christus wel iets belangrijks veranderd (discontinuïteit).
 - E. Hoe moet je de verhouding tussen kerk en Israël zien?

A. Klaar met Israël?

- Vraag de jongeren te schatten hoe vaak de naam 'Israël' in de Bijbel voorkomt. Dat is (volgens de Herziene Statenvertaling) 1783 keer, waarvan 1723 in het Oude Testament en 60 in het Nieuwe. Uit dat verschil zou je de conclusie kunnen trekken dat Israël na de komst van de Heere Jezus niet belangrijk meer is. Hebben de jongeren daar een mening over? Heeft de staat Israël waarover we zoveel in het nieuws horen, en hebben de joden van wie er op dit moment zo'n 45.000 in Nederland wonen, nog iets te maken met de joodse geschiedenis waarover het in het Oude Testament gaat?
- Vertel dat de kerk heel lang op die vraag geantwoord heeft: 'Nee, God is als het ware "klaar met Israël"'. Het Oude Testament was de periode van het volk Israël, het Nieuwe Testament gaat over de periode van de kerk. Daarmee is de periode van Israël afgelopen. De kerk is in de plaats van Israël gekomen. Als kerk hebben we dus niks meer met Israël te maken, behalve dan dat het natuurlijk erg interessant is om in Israël op vakantie te gaan en te zien waar het zich allemaal heeft afgespeeld.'
- U kunt hier alvast een samenvatting van deze les geven. De belangrijkste taak van Israël zit er inderdaad op: ze heeft de Messias voortgebracht. Maar dat betekent niet dat God klaar is met Israël.

B. Aangrijpende gebeurtenissen

- Tijdens de Nadere Reformatie en ook ten tijde van het Réveil (19e eeuw) waren er al theologen die aandacht vroegen voor Gods blijvende en unieke verbondenheid met Israël. Maar het was pas halverwege de twintigste eeuw dat méér christenen ontdekten: we hebben het niet goed (genoeg) gezien. God is nog lang niet klaar met Israël. Helaas moesten er eerst heel erge dingen gebeuren voordat christenen opnieuw over Israël gingen nadenken:
 - Allereerst was er de verschrikkelijke Tweede Wereldoorlog, waarin door nazi-Duitsland nota bene zes miljoen joden zijn vermoord. Hoe was het mogelijk dat de haat van Hitler zo specifiek tegen dit volk gericht was?
 - Antisemitisme was er al vóór de Tweede Wereldoorlog, en het is er nog steeds. Christenen gingen erover nadenken: hoe komt dat toch? Komt het onder andere niet doordat de kerk vaak

heel verkeerd over Israël heeft gedacht? In de vroege kerk en later ook in de Middeleeuwen kwam veel antisemitisme voor. Iemand als Maarten Luther heeft heel erge uitspraken over joden gedaan. Zie eventueel bijlage aan het einde van deze les, over de schuld van de kerk.

- Maar er gebeurden ook positieve dingen. Tegen alle verwachting in werd er in 1948 weer een joodse staat gesticht. Die was er tweeduizend jaar niet geweest! Veel christenen zagen daarin een vervulling van de profetie in onder andere Jesaja 43 vers 5-6: 'Vanwaar de zon opkomt, zal Ik uw nageslacht halen en vanwaar zij ondergaat zal Ik u bijeenbrengen. Ik zal zeggen tegen het noorden: Geef! En tegen het zuiden: Weerhoud niet! Breng mijn zonen van ver en Mijn dochters van het einde der aarde.'
- In de twintigste eeuw kregen christenen er ook meer oog voor dat er een kleine groep joden was en is die wél gelooft dat Jezus hun Messias is. Deze – wat we noemen – Messiasbelijdende joden zijn geen gelovigen zoals de christenen buiten het joodse volk. Ze geloven in Jezus, maar ze blijven tot op zekere hoogte ook vasthouden aan hun joodse levenswijze. Dat klopt met wat de apostelen in Handelingen 15 besloten: voor christenen uit de heidenen gelden andere leefregels dan voor christenen uit de joden.

C. Beloften voor Israël

- Hierdoor gingen veel christenen opnieuw kijken naar de beloften die God in Zijn Woord aan het volk Israël gedaan heeft. Zij kwamen tot de conclusie:
 - God heeft nooit gezegd dat die beloften niet meer gelden, ook niet toen het merendeel van de joden de Messias, de Heere Jezus, afwezen.
 - Niet alle beloften die God aan Israël gedaan heeft, zijn al vervuld. Het heeft dus nog iets tegoed ('het geestelijk tegoed voor Israël').

Zie hierover dr. G. van den Brink en dr. C. van der Kooi in hun *Christelijke Dogmatiek*: 'Ook de huidige kerk kan, ondanks haar van het jodendom verschillende perspectief op Jezus van Nazaret, Israël niet beschouwen als een afgesloten geschiedenis.' (p. 313)

- Om te illustreren dat God nog niet klaar is met het joodse volk, zou u kunnen wijzen op de volgende punten:
 - In Genesis 17:7 beloofde God aan Abraham: 'Ik zal Mijn verbond maken tussen Mij, u en uw nageslacht na u, al hun generaties door, tot een eeuwig verbond, om voor u tot een God te zijn, en voor uw nageslacht na u.' Deze tekst alleen al wijst erop dat God een blijvende unieke verbondenheid heeft met het joodse volk. God heeft nooit gezegd: 'Hierbij zeg Ik Mijn verbond met jullie op!'
 - Er zijn verschillende beloften in de Bijbel waarvan de vervulling nogal duister is als ze niet (meer) slaan op het joodse volk. Bijvoorbeeld Ezechiël 36 vers 24:29: 'Ik zal u uit de heidenvolken halen en u uit alle landen bijeenbrengen. Dan zal Ik u naar uw land brengen [-] U zult wonen in het land dat Ik uw vaders gegeven heb.'
 - De Heere Jezus zei op enig moment: 'Ik ben alleen maar gezonden naar de verloren schapen van het huis van Israël' (Matth. 15:24). Later is Jezus' missie uitgebreid naar de hele wereld, maar als Hij hier zo expliciet wijst op 'het huis van Israël', zou het toch raar zijn als Hij deze specifieke missie later loslaat.
 - Volgens Paulus is dat laatste dan ook niet het geval. In Romeinen 9:4 zegt hij over zijn 'familieleden wat het vlees betreft': 'Zij zijn immers Israëlieten; voor hen geldt de aanneming tot kinderen en de heerlijkheid en de verbonden en de wetgeving en de eredienst en de beloften.' Hij zegt dus niet: voor hen *golden* de verbonden en de beloften.
 - Nog explicieter maakt Paulus het in Romeinen 11. Hij heeft met pijn in zijn hart geconstateerd dat de meeste joden het evangelie van Jezus afwezen. Maar, zegt hij, dat betekent niet dat God Zijn volk heeft verstoten (1-2). Integendeel, Paulus verwacht dat het evangelie weer terug zal gaan naar het volk Israël: 'Zo zal heel Israël zalig worden' (vers 26).
- Over de uitleg van vers 26 verschillen de meningen. Volgens sommigen duidt 'heel Israël' erop dat we een massale bekering van Israël kunnen verwachten. Anderen, onder wie dr. J. van Genderen en dr. W.H. Velema in hun *Beknopte Gereformeerde*

Dogmatiek (pag. 771), zetten vraagtekens bij deze interpretatie. Het zou kunnen dat in deze tekst vooral het accent ligt op het 'zo': *op deze manier* zal heel Israël zalig worden. Er is voor 'heel Israël' geen andere manier (vgl. Rom. 5:18, waar 'alle mensen' niet betekent 'alle mensen stuk voor stuk'). Aan de andere kant: andere vertalingen, waaronder de NBV, hebben hier niet: 'zo zal heel Israël zalig worden', maar: '*dan* zal heel Israël zalig worden'. Volgens Van den Brink en Van der Kooi kan aan dit 'dan' (of 'zo') 'een temporeel aspect niet ontzegd worden, reden waarom ze hier kiezen voor de vertaling van het NBV. Hoe dan ook, het kan niet anders of het gaat in deze tekst 'om het concrete, letterlijke Israël waarover het in de voorafgaande zin ook ging' (*Christelijke Dogmatiek*, pag. 325). Dat erkennen ook Van Genderen en Velema: 'Men kan [-] zeggen dat het zichtbaar zal worden, dat God Israël niet afgeschreven heeft. Hij blijft in zijn trouw aan dit volk gedenken.' (pag. 770). Daar mogen en moeten we hoge verwachting van hebben.

- We laten het aan u over wat u hierover wel en niet wilt zeggen. Het zal er mede van afhangen of en in welke mate u in deze les iets doet met het onderdeel *Leren van de traditie*.

D. Jezus en Israël

- Een zeer belangrijk aspect is tot nu toe onderbelicht gebleven. Dat is het feit dat tweeduizend jaar geleden de Heere Jezus naar deze aarde is gekomen. De evangeliën zijn geschreven om – ons en Israël - ervan te overtuigen 'dat Jezus de Christus is' (Joh. 20:31). Met dat evangelie ging Paulus aanvankelijk in de eerste plaats naar de joden. Hij bewees uit de Schriften dat Jezus de Christus is (Hand. 18:28). Maar de meeste joden namen deze boodschap niet aan (evenmin trouwens als de meeste heidenen).
- Wat Jezus over zichzelf zegt in Mattheüs 5:17 is en blijft van groot belang voor (ook) de joden: *Hij* is degene die de wet vervult. En het is in *Hem* dat de beloften van God 'ja en amen' zijn. De NBV heeft in 2 Korinthe 1 vers 20: 'In hem worden *alle* beloften van God ingelost' (cursivering toegevoegd). Daarom is er ook geen andere Naam onder de mensen gegeven waardoor wij zalig moeten worden (Hand. 4:12). Het is opvallend hoe nadrukkelijk Petrus op en na de

eerste Pinksterdag expliciet de joden aanspreekt: 'Israëlitische mannen, luister naar deze woorden' (2:22); 'Laat dan heel het huis van Israël weten...' (2:36); 'Israëlitische mannen, waarom verwondert u zich hierover?' (3:12); 'Leiders van het volk en oudsten van Israël' (4:8). Voortdurend spreekt hij de joden aan op hun identiteit als ontvangers van Gods beloften. Om deel te krijgen aan de vervulling daarvan, is geloof in Jezus de Messias nodig.

- In die zin is er dus wel een belangrijk verschil met de periode van het Oude Testament. Het draait in de heilsgeschiedenis nu niet meer om Israël, maar om de *Messias* van Israël: Jezus. Dat is – naast de continuïteit waarover het onder C. ging – een essentiële discontinuïteit, die we niet mogen verdoezelen. De geschiedenis van God met Israël is nog niet afgelopen, maar ze zal haar weg moeten vinden via geloof in Christus!
- De komst van Christus brengt tegelijk een andere grote verandering met zich mee: de beloften die God in het Oude Testament gedaan heeft gelden nu ook voor 'allen die veraf zijn, zovelen als de Heere, onze God, ertoe roepen zal' (Hand. 2:39). Ook heidenen, die voorheen 'vervreemd waren aan het burgerschap van Israël en vreemdelingen wat betreft de verbonden van de belofte' (Ef. 2:12) hebben nu door geloof toegang tot de Vader. Het verschil tussen jood en heiden is wat dat betreft principieel opgeheven.

- Belangrijke theologische vraag is natuurlijk: als Jezus de vervulling van de wet en de beloften is, kun je dan nog wel spreken over een 'tegoed voor Israël'? Geldt de landbelofte bijvoorbeeld nog wel? *Christelijke Dogmatiek*: 'De vraag die in de hedendaagse christelijk-theologische discussie voortdurend gesteld wordt, is [-] in hoeverre deze landbelofte onveranderd door het Nieuwe Testament heen komt. Zij is in het Nieuwe Testament niet meer aan de orde, of hooguit nog impliciet (Rom. 9:4). Niet het land, maar 'het uiterste der aarde' (Hand. 1:8) vormt nu de geografische horizon van Gods heil. Is de landbelofte vandaag dus vervuld, verbreed, vergeestelijkt of anderszins niet meer van toepassing?' (pag.. 311).
- Daarmee komen we weer uit op de gedachte die onder A. is genoemd: 'De kerk is in de plaats van Israël gekomen. De beloften aan Israël gelden nu in geestelijke zin voor de kerk.' Hierboven is gekozen voor een andere lijn: het nieuwe heft het oude niet op, maar verbreedt het. Dat de geografische horizon van Gods heil veel wijder is geworden, sluit niet uit dat er een specifieke vervulling van de beloften aan Israël overblijft. Maar dat zal dan niet buiten Christus om gaan.

E. Verhouding kerk-Israël

- Hoe in Gods heilsgeschiedenis 'kerk' en 'Israël' zich nu tot elkaar (zouden moeten) verhouden, daarover is hierboven al iets gezegd onder C. *Beloften voor Israël*.